

AGETTÓSODÓTÉRSÉG

VIRÁG Tünde

MTA Regionális Kutatások Központja
H-1067 Budapest, Teréz körút 13.; e-mail: viragt@rkk.hu

Összefoglaló: Dolgozatomban egy, a cigány népesség által erősen felülreprezentált, aprófalvastérségben bekövetkező társadalmi és térszerkezeti változások mutatóit vizsgálom. A nyolcvanas évek közepén még csak egy-két gettósofó aprófaluról lehezt beszélni a térségben, napjainkban 17 etnikailag szegregált, és további tucatnyi az etnikai szegregáció jeleit mutató települést találhatók a térségben. A minimális foglalkoztatottság és a népességseprén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nemcsak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete is változott meg. Minden településen a népesség kiérett vagy a gyobbrésze, vagy szinteljesége a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitáslehetőséget biztosító iskolázottságból kivesztve él.

Kulcsszavak: szegregáció, etnikum, gettósodás, cigányság, lezszakadó térségek

Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás hatására kialakuló újszegénység, mennyiben változtat meg az ebben a régióban erősen felülreprezentált cigányok térbeli elhelyezkedését. Az etnikai szegregációt nem önmagában, hanem az azt meghatározó társadalmi változások, elsősorban a gazdasági szerkezetváltás és annak egyenlőtlen térbeli megoszlása tükrében vizsgálom. Azt fogom bizonyítani, hogy a rendszerváltást követő társadalmi, gazdasági átalakulást követő szerkezeti változások hatására a területi szegregációnak teljesen új formája jelent meg: a gettósofó térség.

Fontosnak tartom mind ezt azért is, mert napjainkban a különböző társadalmi tudományi műhelyek kutatói is hasonló társadalmi jelekre hívták fel a figyelmet: a cigány népesség egyenlőtlen térbeli elhelyezkedéséről és a gettósodás regionális folyamatairól (Kocsis–Kovács 1999: 19), az „elkülönítettségi arány” fokozódásáról, és a szegregáció formáinak változásáról (Jankó–Kemény 2004b: 100) számolnak be. Leírják a szegregálódó térségek különböző típusait (Bihari–Kovács 2004: 21), és sürgetik azon gettósofó területek rehabilitációját, ahol többszöröskirekesztettséggel sújtott népesség koncentrálódik (Ladányi 2004).

A kilencvenes években a magyar társadalomnak megjelent egy olyan, alacsony iskolázottságú, a munkaerőpiacról tartósan vagy végleg kiszorult, cigányok által erősen felülreprezentált, a többségtől élesen elkülönülő rétege, amelynek másrészes incommensurabilis, hogy rendszeres jövedelme, lakása, társadalmi biztósítása legyen, hogy gyermekeit a további lépésre esélyt adó módon tudja iskoláztatni. Erégtársadalmi kirekesztettség nemcsak tartós munkanélküliséggel, tartós szegénységgel, hanem fokozott

mértékű lakóhelyi és iskolai elkülönítettséggel jellemezhető (Havas–Liskó–Kemény 2002; Ladányi–Szelényi 2002 Spéder 2002 Szalai 1998 2002). E halmozottan hátrányos helyzetű, a gazdasági szerkezetváltáskövetkeztében a munka megosztás új rendszerében feleslegessé váló társadalmi csoportok strukturális helyzetének leírására az USA-ban az „underclass” fogalmát használják (Auletta 1982 Wilson 1987). E fogalom jelentésén az európai társadalomtudományi gondolkodás némileg módosított (Mingione–Morlicchio 1993 Wacquant 1993), illetve ugyanezen jelenségkörre az „exclusion”, azaz társadalmi kirekesztődés fogalmát használja (Kronauer 1998). Ladányi és Szelényi kíséreltettesz nek az underclass fogalmának historizálására és speifikálására, a fogalom falusi viszonyokra való kiterjesztésére (Ladányi–Szelényi 2004).

Wilson az underclassként értelmezett társadalmi rétegtérbe lehelyezkedésének leírásakor elsősorban a gettó jellegének megváltozását emeli ki, amit a gazdaságtérbeli és szerkezeti átszuktúrálódásához köt (Wilson 1999). Legfontosabb állítása az, hogy a hatvanas évek intézményesített (*institutional*) gettója a nyolcvanas évek reamunkanélküliek (*jobless*) gettójává alakult. Az intézményesített gettó berendezkedése és az ott folyó tevékenységek leképezték a többségi társadalom berendezkedését: a fekete közeposztály is a szerves gettóban élt és bár olykor a városrészen belül külön utcákban laktak, de ugyanabban az üzletben vásároltak és gyerekek ugyanabban az iskolába jártak. Ezzel szemben a munkanélküliek gettója a lehetőségek, és a társadalmi kontroll hiánya jellemzi. A belső városrészekből eltűntek a munkahelyek, az újonnan létrejött tepedig a belső városrészek szegény lakószámára elérhetetlen elővárosokba települtek. A belső városrészek nem szegény lakóinak elköltözésével, a munkanélküli felöltöke arányának növekedésével együtt eltűntek a környékről azok az alapvető intézmények (üzletek, bankok, biztosítók, éttermek, orvosirodák, közösségi helyek), amelyek nélkül nehezen valószínűsíthető a teljes jogú társadalmi tagság. Ezen intézmények, szervezetek eltűnésével a formális és informális társadalmi kontroll egyre isebb lette városrészekben. Ezen városrészek gettóiban a tartós munkanélküliek magas aránya, a lakosság demográfiai összetételének megváltozása, azaz a lakosságban a 19 éves alulak és a 65 éves feletiek magas aránya, vezetett a szegénység koncentrációjához, a belső városrészek társadalmi szervezeteinek leépüléséhez – azaz a munkanélküliek gettójává alakuláshoz. Ugyanakkor fontos megjegyezni azt, hogy a jobless gettó kialakulásánem vonatkozik minden szegregáltan élő kisebbségi csoportra. „Chicagóban a mexikói bevándorlók a város szegényrészeiben élnek, zsúfolt, ütött-kopott házakban, de szomszédsgaikban olyan kisüzletek vannak, amelyeknek tulajdonosa és vezetője is mexikói. A szegény feketék sokkal jobban elvannak szigetelve a munkától és a foglalkoztatottságtól, mint a mexikói bevándorlók” (van Haitsma idézi Wilson 1999: 52)

Felmerül a kérdés, hogy a fentvázoltakhoz hasonló társadalmi folyamatok hatására, azaz hogy a posztzocilaista gazdasági átalakuláskövetkeztében megszűnt szociálista nagyipar, a foglalkoztatottság teljes leépülésének hatására a településeken élő cigányok szegregált lakóhelyei, a cigánytelepek és a gettó sodó falvak milyen átalakuláson mennek keresztül? Természetesen tisztában vagyunk azal, hogy az USA metropoliszainak gettói sem történetileg, sem az etnikai koncentráció mértéke, sem a hátrányos helyzetű etnikai csoportok mértékét tekintve nem összehasonlíthatóak amagyarországi legnagyobb etnikai kisebbség, a cigányság társadalmi-gazdasági térbeli kirekesztettségének problémájával. A chicagói példa elméleti következtetéseit, –

azaz azt, hogy a gazdaság térbe átstrukturálódása, a munkaeltűnése egy adott térből az etnikaiszegregáció egy specifikus minitáját, a munkanélküliek gettóját hozza létre –, fogom felhasználni a kiválasztott térség elemzéséhez.

Kutatási területünknek olyan, a cigánynépesség által erősen felülreprezentált, aprófalvas kistérséget választottunk, ahol a településeket a szociális-társadalmi iparfejlesztés, az iparban való foglalkoztatás lehe-tősége különböző időszakokban, különböző mértékben ért el, viszont annak rendszer-váltást követő összeomlása egyenlőképpen érintett. A Cserháton elhelyezkedő Encsikistérségben¹ végzett kutatásaim, az egész kistérségre kiterjedő, az általános iskolákban végzett és az általános iskolástanulóira teljes körű adatfelvétel² lehe-tővé teszi, hogy a szociális és etnikaiszegregációt ne csak egy adott településen, hanem egy nagyobb területi egység, több település területi összefüggő rendszerében vizsgáljam. Wilson elemzéséhez hasonlóan az etnikaiszegregáció intenzitására vonatkozóan nem ön-magában, hanem a térség gazdasági szerkezetének, ezzel összefüggésben a foglalkoztatás lehetőségeinek átalakulásával, és a hatvanas-hetvenes évek politikai döntéseinek hatására a térségben zajló, hatásaitban ma is tartó demográfiai és etnikai összetétel alakulásával összefüggésben fogom elemezni.

AMUNKAELTŰNÉSE

Vizsgált területünk jelen tősrésze a szociális-művelődési alatti tervszerűen fejlesztett Sajó völgyi ipari agglomeráció periferiáján helyezkedik el, a Miskolc központú borsodi iparvidék külső ingázási övezetébe sem tartozik bele (Barta–Beluszky–Berényi 1975), azaz a napi ingázás ezekről a területéről szinte lehetetlen volt. Kivételként képeztek azokra nagyobb településeket, amelyeknek volt közvetlen vasúti összeköttetésük Miskolc felé.

A nyolcvanas évek közepére a térség települései között jelen tős különbségek alakultak ki attól függően, hogy a településen élő cigányok mikor és milyen rendszerességgel tudtak kapcsolódni a régióban zajló modernizációs folyamatokhoz.³ Ez esetben mindezek előtt az extenzív iparosítást és az iparban való rendszeres munkavállalást jelentette az itt élő emberek számára. Ennek megfelelően a nyolcvanas évek ezek a települések – az itt élő cigányok munkamegosztásában el foglalt helye szerezte –

- 1 Az Encsikistérséghez tartozó településeket a 2002-től kezdve a korábbi kistérségi besorolás szerinti elemzésekben.
- 2 Az Encsikistérség településeinek iskolákban végzett teljes körű felmérésből 4 497 gyerekéről van adatunk. Mivel napjainkban a naplókban már nem jeleznek fel semmi adatot az iskolás gyerekek születési helyéről, ezért a gyerekek kettő tanítónak írtak a formáció irahagyatkozunk. Az iskolai adatfelvételkor az osztályfőnökökkel készült interjú során szentimentális véleménykérésként értelemzve minden gyerekről megkérdeztük, hogy a tanár cigánynak gondolja vagy sem, szegénynek tartja vagy sem, illetve, hogy a háztartásban, ahonnan a gyerek érkezik milyen a gondviselő foglalkoztatottsága. Természetesen tisztában vagyunk azokkal, hogy a tanár etnikai kategorizációjának eredménye nem azonos a cigánysággal, mint etnikummal. Dolgozatomban, a cigányokról készült állításokat, azok mindig a külső társadalmi környezet, jelen esetben a térség általános iskoláiban tanító pedagógusok által cigánynak tartott emberek csoportjára vonatkozik.
- 3 A települések közötti különbségek kialakulásának elemzéséhez esettanulmányokat készítettünk a kiválasztott településekhez tartozó általános iskolákban, elsősorban a hetvenes-nyolcvanas évek iskolai naplói bábéjegyzettől foglalkozások adatainak feldolgozására alapozva. Lásd Virág 2005.

alapvetően két típusba sorolhatók. (1) Azok a települések, ahonnan a cigány apák többségének lehetősége volt arra, hogy már az extenzív iparosítás korai szakaszában is tartósan munkát vállaljaljanak az iparban, és (2) azok a települések, ahonnan a cigány apák csak időszakosan, nagyobb munkaerőhiány esetén, illetve a munkaerő-tartalékok teljes kiemelés után dolgoztak az iparban, és foglalkoztatásuk hosszabb ideig csak helyben, elsősorban a helyi térségekben való sult meg.

Az iparban való munkavállalást alapvetően meghatározta a település földrajzi elhelyezkedése. A települések első csoportjába azok a kedvező forgalmi helyzetű települések, illetve a kistérségi központ, Encs tartoznak, amelyek a főútvonal mellett helyezkednek el, fővonalmentti vasútállomással rendelkeznek, ahonnan a pontá, viszonylag könnyen be lehetett járni Miskolcra. Mivel ezekről a településekről könnyen elérhetőek voltak a borsodi iparvidék munkahelyei, a települések lakónépessége a térségből való nagyarányú elvándorlás, a hetvenes évek időszakában sem csökkent.

Azok a cigány apák, akik a hatvanas évek vége–hetvenes évek eleje előtt kezdtek el az iparban dolgozni, és munkahelyüket hosszú ideig, a szocialista nagyipar összeomlásáig, a nyolcvanas évek közepéig–végéig fenn tudták tartani, az így szerzett lehetőségetnek, presztízsnek és szocializációs előnyöknek tulajdonítható anyókereset utdatk változtatni életformájukon. Ezek az apák előbb–utóbb a mezőgazdaságban szerzettő nélkül jóval magasabb fizetéssel rendelkező, a munkaerőpiacra többé-kevésbé be tagzódot ipari bér munkássá váltak. Ők az „útonlevők hatálmástáborához” (Kemény 1972) tartoztak, az agrár túlnépés elől az iparba menekülőkhöz, akiknek egy része – elsősorban az egyébként is többforrással rendelkező nem cigányok – közelebb költözött munkahelyéhez, másrésze korábbi lakóhelyén változtatta életformáját. Ezzel az életformaváltással átala kultacsaládok szerkezete, megváltoztak gyermekvállalási szokásaik. A falutársadalmi-gazdasági életétől, kiálakultkapcsolati rendszerétől független bér munkalehetőségét a cigány családk számára, hogy a falutársadalmában elfogal helyükön jelentősen változtassanak.

Az ipari bér munkahatásaitörténet életformaváltáskövetkezményeként a falun belülitérben elhelyezkedés átala kult. Azokon a viszonylag kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű településeken, ahol a cigány apáknak már a hatvanas évektől lehetőségnílt az iparban való rendszeres munkavállalásra, megtárlhatóak azok az utcák, ahol cigányok és nem cigányok, sokszor álalmítamogatóssal, az életformaváltást jelző „kocaházakat” (Szelényi 1992) építettek maguknak. Ez az életformaváltás azonban seholsem érintett minden cigány családot. Ilyen településeken is sokan voltak, akik továbbra is telepikörmények közt, vagy a faluszegegyei közt, a faluvégén éltek.

A települések második csoportjába azok tartoznak, ahonnan a cigány apák többsége nem, vagy csak időszakosan tudott munkát vállalni az iparban. Innen nem, vagy csak na gyon ne he zen le he tett meg köze líte ni a centra lizál tan te le pí tett ipari közpon tokat, ezért a tsz-szer vé zék után itt kö vet ke zett be a leg na gyobb el vándor lás. Ezt azon ban több nyi re csak a több forrás sal ren del ke zők, elsősorban a nem cigányok te heték meg. Az el költ zés he z for rá sok kal nem ren del ke ző, többség ben ci gány csalá dok – akik gyakran éppen a parasz tok el költ zése mi att tud tak a te lepről a falu ba költ zni –, ezzel ki ma rad tak az ipa ri mun ka he lyek nyúj tot ta elő nyök ből. Ők több nyi re csak a helyi termelő szövetkezetekben, jóval alacsonyabb bérért helyezkedhettek el. Jelentősebb és hosszú távú ipari munkavállaláshoz ezeken a településeken csak akkor

jut hat tak, ha egy-egy bá nya vagy üzem mun ka erő hi ányal küsz kö dött és ezekről a településekről ezt saját munkásjárattal oldotta meg. A településeknek ebbe a csoportjába egyaránt tartoznak volt alsó fokú közpon tok és szerep kör nélküli apró falvak is.

Azon cigányapák családjai, akiknek nem, vagy csak rövidebb-hosszabb időre volt lehető ségük arra, hogy az iparban dolgozzanak, életformájuk nem, vagy csak alig változott. Munkalehető ségek zöme továbbra is a falun belülre korlátozó dott, ami itt általában mezőgazdasági termelőszövetkezetekben vállaltkülönféle munkákat jelentett. A falvakban, helyben munkát vállaló cigányapák foglalkoztatottsági helyzete csak annyiban változott, hogy például az évenként, vagy hosszabb időre szerző döttju házból a tszál lat gon do zó ja lett, nap szá mos ból pe dig a helyi tsz-ben dolgozó gya log munkás. Ezzel azonban – bár a cigány családok jövedelmei rendszeresebbé és kiszámíthatóbbaká váltak, életkörülményeik, iskolázottságuk javult – a falun belüli társadalmi helyzetük alig változott. Településen belüli térbeni elhelyezkedésük is csak annyiban változott, hogy a korszakszociálpolitikai intézkedéseinek hatására, továbbá a nagymérvű elköltözések következményeként csökkent a külterületi és települések száma, mert ezekről a helyekről a cigány családok többsége a falu végére költözhetett. Mind ez azonban nem változtatta azon a tényen, hogy legnagyobb részük nem tudott elköltözni a falvak legszegényebb részeiből, vagy azokból az apró falvakból, ahonnan már mindenki más elköltözött, így ezek a települések, településrészek a nyolcvanas évek végére gettósodtak.

Anyolcvanas évek végétől kezdődő társadalmi-gazdasági változások hatására ezeken a településeken, a kedvezőbb formai helyzete településeken, volt alsó fokú közpon tokban és szerep kör nélküli településeken egyaránt lényegében ugyanazon, igen erőteljes folyamatok indultak el, melynek hatására a településektársadalmi egyirányba kezdett változni. A változás az egész térséget érintette.

Mára gazdasági átalakulás kezdeti időszakában jelentős regionális eltérések mutatkoztak országos szinten a munkanélküli ekarányában. 1990 nyarán Borsod-Abaúj-Zemplén megye adta a munkanélküliek egyötödét. A különbségek nemcsak megyei, regionális szinten voltak megragadhatóak, hanem kistérségi szinten is: 1992 márciusában az En csi körzetben volt az országban a legmagasabb, 27-28%-os a munkanélküli ség (Ara di 1992: 4).

Az észak-keleti országrészben a legmagasabb munkanélküliségi ráta párosult a legalacsonyabb iskolázottsági szinttel és azal, hogy itt a legmagasabb cigánynépeség aránya. Ábrahám és Kertesi egy statisztikai módszergépel arra a következtetésre jut, hogy a munkanélküliség korai szakaszában a cigányok felül voltak reprezentálva a hasonlóan alacsony képzettségű munkanélküliek között, azaz hátrányosan megkülönböztették őket mind a felvételek, mind az elbocsátások során. Ebben az időszakban a magas cigányarányú körzetekben a cigány munkavállalókat szembeni diszkrimináció megfelelő eszköze lehetett annak, hogy a nem cigány munkavállalókat megóvják a munkanélküli ségtől (Ábrahám–Kertesi 1996 Kertesi 1995, 2000). Ez a lehető ség akor szűnt meg, amikor a foglalkoztatási válság elérte a szakmunkásokat és az anélküléttebb réteget is.

1994-re gazdasági konszolidáció jelei már láthatóak voltak, a munkanélküli ekaránya sem növekedett már ekkor. Elemzésünk szempontjából fontos, hogy míg Nyugat-és Közép-Dunántúlon és Pest megyében a külföldi többeberházások, és az ennek következtében létrejövő új munkahelyek megteremtődésének hatására kezdett el csökkenni a

munkanélküliség, addig hátrányos helyzetű területeken, mint vizsgált térségünkben is inkább bizonyos szociálpolitikai intézkedések hatására kezdett csökkenni a munkanélküli ek aránya. Erre az időszakra a tartós munkanélküli ek nem csak a munkanélküli járadékra, de a jövedelem pótló támogatásra való jogosultságot is ki merítették. Ezzel so kan egyszerűen ki es tek az el lá to rendszerből, sem foglal koz ta tott ként, sem munkanélküli ként nem let tek se hol re gisztrál va. A sze ren csé seb bek nyug dí jas ként ke rül tek az inaktív ak körébe. Ezek en a hátrányos helyzetű területeken a jogosultsághoz szükséges munkavállalás leginkább közhasznú munkásként lehetséges, amivel a munkanélküli „kvázi-foglalkoztatottá” válik. Az önkormányzatok általában csakszükségek keretkötött tudnak alkalmazni közhasznú munkásokat, és leg több ször csak munkanélküli járadékhoz szükséges ideig foglal koz tat ják őket. Azo kon a te le pü lé se ken, ahol a hosszú távú munkavállalás szinte lehetetlen, a támogatott, második munkaerőpiac alkínált lehetősége kért éles küzdelem ala kult ki a te le pü lé sen la kók egyes csoportjai kö zött. A közhasznú munkák és az önkormányzati szolgálok fel ér té ke lő de se mi att az önkormányzat vezet ői és a te le pü lé se la kói kö zött köl csönös függő sé gi vi szony ala kult ki.

A vizsgált térségben belül az egyes település csoportok közötti különbségek az 1990 előtti időszakra vezethetők vissza. A kedvező forgalmi helyzetű településeken még 1980 és 1990 kö zött is nö ve ke dett a foglal koz ta tot tak szá ma, ek kor ra te he tő a nők munkavállalásának szélesebb körű elterjedése. A jellemző en mező gazdasági területeken az alsó fokú közpon tok ban csak eny he csök ke nés fi gyel he tő meg, de a sze rep kör nél kü li te le pü lé se ken már 1980 és 1990 kö zött el kez dett csök ken ni a foglal koz ta tott ság.

1. táblázat Foglal koz ta tot tak aránya a teljes népesség en belül (%) az egyes település csoportok ban 1980–2001

	1980	1990	2001
Encs város	44,6	44,1	29,9
Kedvező forgalmi helyzetű települések	41,3	53,3	23,1
Volt alsó fokú közpon tok	35,7	35,6	20,4
Volt szerep kör nél kü li te le pü lé sek	38,3	26,8	14,5

Forrás: Népszámlálások megfelelő évi kötetei alapján végzett számszámítások.

1990 után minden település típus ban igen nagy mértékben csökkent a foglal koz ta tott tak szá ma. A foglal koz ta tott ság mértékének vissza esése leg ha ma rabb a volt szerep kör nél kü li településeken kezdődött, itt már a nyolcvanas évek közepén komoly visszaesés tapasztalható, ami a kilencvenes években tovább folytatódott. A legnagyobb mértékű volt a változás azokon a kedvező forgalmi helyzetű településeken, ahonnan a borso di iparvi dék te le pü lé sei el ér he tő ek volt ak, ezek megszűnése okozta a településeken élők foglal koz ta tott sá gá nak drasztikus csökkenését. A volt alsó fokú, és a kistérségi központ ban élők foglal koz ta tott sá ga ki sebb mértékben csökkent, közöttük csak fokozati különbség van. Mindeközön he tő az ezek re a te le pü lé sek re koncentrált ellátó intézményeknek: óvodá nak, iskolá nak, az egészségügyi el lá to rendszer intézményeinek, közigazgatási apparátusnak.

A kistérségben belül a nagyon alacsony foglalkoztatottságot nem lehet egyszerûen az elöregedés sel magyarázni, a foglalkoztatottak arányában ugyanilyen eltéréseket találunk akkor is, ha az aktív korúak, a 15–60 év közötti népesség körében nézzük.

2. táblázat Foglalkoztatotak aránya a 15–60 éves népességben belül (%) 2001-ben a B.A.Z. megyében, az Encsi kistérségben, és a kistérség egyes település csoportjaiban

B.A.Z. megye	Encsi kistérség	Encs városa	Kedvező forgalmi helyzetű települések	Volt alsó fokú központok	Volt szerepkör nélküli települések
43,0	37,3	48,4	38,4	36,3	29,1

Forrás: Népszámlálások megfelelő évi kötet alapján végzett szájszámítások.

A foglalkoztatottak aránya a volt szerepkör nélküli településeken a legalacsonyabb, itt csak minden harmadik, negyedik 15–60 év közötti felnőtt foglalkoztatott. Valamivel kedvezőbb a helyzet a volt alsó fokú központban és a nagyobb, kedvező forgalmi helyzetű településeken, ahol több közintézmény található. A kistérségi központban élőknek jóval kedvezőbb a foglalkoztatottsági helyzete, az még a megyei átlagot is felülmúlja.

A 2002-ta számképzéssel is közzétett adatok felvétel szerint az iskolázatlanok 32,5%-a érkezik olyan családból, ahol a gondviselőnek nincs állandó jövedelme, nem aktív munkaerő-piaci szereplők, csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkából élnek. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyan ezt az adatot, elmondható, hogy a cigánygyerekek 66,2%-a, míg a nem cigánygyerekeknek csak a 9,2%-a él olyan családban, ahol nincs állandó munkabérszerzett jövedelem. Kétállandó jövedelemmel rendelkező családok esetében az etnikai arány fordított: cigánygyerekek közül csak 6,5%, míg a nem cigánygyerekek közül 57,9% él ilyen családban. A cigány és nem cigánygyerekek gondviselőinek foglalkoztatottságbeli különbözősége, aránytalansága több mint nyilvánvaló.

Ezek, a gyerekek tanító tanárok „tudására, ismereteire” alapozott foglalkoztatottsági adatok közlekedés nélkül az ahhoz, amit Kertesi Gábor az 1993-as és 2003-as reprezentatív romafelvétel adataiból számolt az alacsony iskolai végzettségű cigány férfiak foglalkoztatottságára (Kertesi 2005: 61).

3. táblázat A gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottsága etnikai csoportonként Encsi kistérségben

	Nincs állandó jövedelme	Egy állandó jövedelem van	Két állandó jövedelem van	Összesen %, db
Cigány	66,2	27,3	6,5	100 (1685)
Nem cigány	9,2	32,9	57,9	100 (2454)
Összesen %	32,5	30,6	36,9	100 (4139)

Forrás: A 2002-ta számképzéssel is közzétett összesítés

Összefoglalva elmondható, hogy a borsodi iparvidék és a mezőgazdaság összeomlása továbbá a vagonújrarendezés az Encsi kistérségben élők foglalkoztatottsági le-

hetőségeit annyira beszűkítette, hogy indokoltnak tartom azt az állítást, mi szertelente a területen élők többségének, elsősorban a cigányok családjainak szintesen mi kapcsolata nincs a munkavilághoz, a foglalkoztatottság, a rendszeres munkavállalás lehetősége számkra megszünt ebben a térségben.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

Vizsgált területünk olyan aprófalvas része az országnak, amelynek lakossága a 20. század elejétől csökken. Ez a lakosságcsökkenés az 1960–1970-es években felgyorsult. Mérföldkőnek számít az 1971-ben életbe lépett Országos Település-hálózat-fejlesztési koncepció, amelynek következtében az életképtelennek nyilvánított falvaktól csaknem minden forrást és intézmenyt elvontak, és a szerepük nélkül a falvakat az erre kijelölt településekhez közelestezték. Ezzel az egyébként is hátrányos helyzetű szerep körüli települések – zömében aprófalvak – megkilátástalanabb helyzetbe kerültek, és a települések közötti egyenlőtlen ségek felerősödtek. Az iparosodás által kiváltott spontán, és azt felerősítő, tervszerű centralizációs folyamatok következményeként a hetvenes évekre a korábbinál jóval erősebb egyenlőtlen ségek jöttek létre a települések között a lakosság életkörülményeit meghatározó infrastruktúrális ellátottság, illetve az előnyös ebb munkahelyekhez való hozzáférés lehetőségének tekintetében.

A kedvezőtlen helyzet legszembetűnőbb következménye a demográfiai jelenségek alakulása. Az Encsi kistérség települései 1960 és 1990 között elvesztették a lakónépességük egy negyedet. A nyolcvanas években az elvándorlás üteme csökkent, de az elvándorlás erősen szelektív jellege – azaz, hogy a lakónépességnél jóval magasabb arányban csökkent az aktív kereső aránya, és hogy elsősorban a fiatalabb, szakképzettebb munkavállalók költöztek el a térségből (Barta–Beluszky–Berényi 1975) – teljesen átalakította a települések demográfiai és társadalmi szerkezetét. Ez a települések jelentős részének folyamatos elöregedésehez vezetett. 1990 és 2001 között a kistérség lakónépessége úgy növekedett, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg pozitívra változott. A települések egy részében folytaódott, vagy éppen ebben az időszakban gyorsult fel a szelektív elvándorlás, és ezzel párhuzamosan megindult egy ezzel ellentétes folyamat, a beköltözés is. Ezért pontosabb, ha a lakosságcseréről beszélünk, ahol a magasabb státuszúak még mindig elköltöznek a térségből, viszont az esélytelenek, a korábban városba költözők, majd ott munkát elvesztő emberek visszakényszerültek korábbi lakóhelyükre, a kis településekre.

4. táblázat Lakónépesség változása az Encsi kistérségben 1970–2001

	Lakónépesség	Természetes fogyás, illetve szaporodás	Vándorlási különbözet
1970	41 281	–	–
1980	38 036	1900	–5145
1990	34 743	–183	–3110
2001	35 163	211	209

Forrás: Népszámlálások megfelelő évi kötetei alapján végzett számszámítások.

A rendszerváltás előtt tíz évtizedekben csak a kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzete települések lakónépességénövekedett, és ez a növekedés napjainkban is folytatódik. 1990 után a legfontosabb demográfiai változás a kistérségben az, hogy a szerepkör nélküli települések egy része – azok, amelyek 1960–1990 között elvezeték a lakónépességük legálábbfélélet – az országos trenddel ellentétesen 1990 után elkezdett növekedni. Ezek a települések – amelyeknek a tervezők számának a szerinte rég elkellett volna néptelepnedniük – 1990 után olyan folyamat indult el, ami renszki sem számított: a születek száma nővekedése következtében emelkedett a lakónépesség száma, de a vándorlási egyenleg is pozitív lett. A szerepkör nélküli települések egy másik részében csak azért nem észlelhető még a lakónépesség számának növekedése, mert a születek száma nővekedése és a bevándorlás a településeken maradt előregedő népesség ellenüllyozza még. A volt szerepkör nélküli települések egy részeto vábr is előregedik. Az adatok tüzeteselemzéséből azonban ki tünik, hogy a három település csoportesetében regisztrálható tendenciák között csak időbeli eltolódás van.

Nem csak a kistérség lakónépességének változása terel az országosan tapasztalhatótól, de a lakosság korösszetétele is. Míg az országban a 15 év alatti aránya a teljes népességben belül 16,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már valamivel több, 19,1%, adig az Encsikistérségben szintemindenegyedik a lakos 15 év alatti. Mind ez arra utal, hogy a térségben élő családok egzisztenciális ellehetetlenülése, a munka világból való kikeresett sége, a tartós mélyszegénység megváltoztatása születes szabályozással kapcsolatos atitűdöket (Durst 2000; Ladányi–Szelényi 2004).

5. táblázat A 15 év alatti aránya a teljes népességben belül (%) a kistérségben és a megyében az országos átlaggal összehasonlítva

	Magyarország	B.A.Z. megye	Encsikistérség
15 év alatti aránya a lakónépességben belül	16,6	19,1	24,0

Forrás: Népszámlálások megfelelő évi kötetei alapján végzett szájmítások.

Összeségben megállapítható, hogy a térségben bekövetkező demográfiai fordulat – az, hogy a lakónépesség úgy kezdett el növekedni, hogy mind a születes száma nővekedett, mind a vándorlási különbözet pozitív volt – teljesen ellentétes az országos trenddel. A lakónépesség növekedése már nem csak a nagyobb településeket érinti, hanem a volt szerepkör nélküli, „elneptelepnedő” aprófalvakat is.

ETNIKAI ARÁNYOK VÁLTOZÁSA

Az etnikai arányok a kistérségben belül bekövetkező változásáról azok az iskolai statisztikák nyújtanak információkat, amelyekben felkellett tüntetni a cigánygyerekek számát. Az 1992-ig vezetett iskolastatisztikák, hasonlóan a 2002-es, általunk végzett adatfelvételhez a tanárok „tudására” alapozott etnikai besorolás alapján készült (Solt 1998: 296⁴; Havas–Liskó–Kemény 2002: 23). Kertesi Gábor az általános is-

4 Solt Ottília terpmunkájában (1998) pontosan rögzítette az etnikai kategorizáció folyamatát, azaz befolyásoló érdekeket. Az 1999-es iskolai adatfelvétel során magam is hasonló tapasztalatokat szereztem (Virág 2000: 70).

kola statisztikai adatait a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért azonos területi egységre, az 1970. évi járási/városi beosztásra vetítte. Mivel ezek az általános iskolai adatok teljes körűek, ki sebb területi egységekre is viszonylag megbízható képet adnak a cigány népesség területi megoszlásáról. Az általa közölt járási adatok (Kertesi–Kézdi 1998) és az általunk 2002-ta va szán ké szí tett, kis térség re vo nat ko zó át fo gó is ko lai fel mé rés nem azonos területre vonatkozik. Csak azt tudjuk, hogy a járás valamilyen többséget képvisel, mint a kis térség,⁵ de véleményem szerint ez acsekély eltérés, és a terület homogenitása miatt számottevően nem befolyásolhatja az etnikai arányokat, ezért az 1992-es és a 2002-es adatok között nem, de arányában összehasonlíthatóak.

6. táblázat Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az Encsi járásban és kis térségben, illetve a megyében és országosan

	Országos átlag%	B. A. Z. megye %	Encsi járás/ kis térség%	Iskoláskorú gyerekek száma az Encsi járásban/kis térségben	Nem cigány iskolások száma az Encsi járásban/kis térségben	Cigány iskolások száma az Encsi járásban/kis térségben
1970	5,3	12,8	22,7	8558	6611	1947
1980	5,9	14,6	21,9	7638	5959	1679
1989	6,2	13,8	24,6	6257	4717	1540
1992	7,1	15,9	27,8	5949	4291	1658
2002	n.a.	n.a.	43,6	(4497)	(2535)	(1962)

Forrás: Kertesi–Kézdi 1998: 316.

Ke mény Ist ván vizs gá la tai azt mu tat ják, hogy a ci gány né pes ség be csült ará nya az északi régióban a legmagasabb az egész országban (Jankó–Ke mény 2004b). Azonban, ha ki sebb területi egységet vizsgálunk, továbbá generös eltéréseket fedezhetünk fel. A táblázatból jól látszik, hogy az Encsi járásban az iskoláskorú cigány gyerekek aránya már több évtizede na gyon ma gas volt, a megyei átlagnak majd nem a duplája, és az országos átlagnak a négyszerese.

Az iskolai statisztikák szerint 1970-ben az általános iskoláskorú gyerekek 22,7%-a volt cigány. Az 1970–1980 közötti évtizedben a cigány gyerekek száma 268 fővel, ezzel párhuzamosan arányuk is 0,8%-kal csökkent az iskolában. Ebben az időszakban a kis térség re ma gas ter mé sze tes sza po ru lat mel lett a je len tős el ván dor lás volt jellemző. Ez arra utal, hogy a cigány gyerekek csatládjait az elvándorlás hasonlóképpen érintette, mint a nem cigányokat.

A cigány gyerekek aránya 1989-ben a járás iskolában 24,6%, ez 2,7%-kal magasabb az 1980-as aránynál. Mivel 1980–1989 között a cigány gyerekek aránya nőtt, számuk tovább csökkent, ezzel párhuzamosan a nem cigány gyerekek aránya és száma is csökkent. Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban inkább már csak

5 Az Encsi járáshoz 82 település tartozott. E 82 település az azóta lezajlott településösszevonás miatt ma 78 települést alkot. A járástulajdonképpen magában foglalta a kutatás időpontjában az Encsi kis térséghez tartozó 55 települést, és a Szikszói kis térség je len tős ré szét.

a nem cigány családot tudtak elköltözni a térségből, a cigány családok jóval kevésbé. Miközben a cigány és nem cigány általános iskolás gyerekek száma folyamatosan csökkent 1989-ig, 1989–1992 között a cigány gyerekek aránya 3,2%-kal nőtt, de itt már számuk is növekedett. Ebben az időszakban kezd megfordulni a több évtizedre vissza tekinthető demográfiai trend, és emelkedni kezd a kis térség lakosságának száma.

A térségben zajló társadalmi változásokat össze foglalva elmondható, hogy a rendszerváltozás utáni gazdasági szerkezetváltozás hatására a térségben megszűntek a munkahelyek, újabbak pedig csak az itt élők számára elérhetőek. Közben a szektív elvándorlás folytatózott, az elköltözni nem tudó családok demográfiai és etnikai összetétel megváltozott: a 15 évesnél fiatalabbak aránya a teljes népességben lecsökkent, a sabb mind az országos, mind a megyei átlagnál, az etnikai koncentráció jelentősen mértékben növekedett. Jellegesen a térség lakónépességében minden második 15 év alatti, és majd minden második gyereket cigányoknak tartanak a térségben.

AGETTŐSODÓFALVAKTÉRSÉG GÉSZERVEZŐDÉSE

Azért, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mely településekre jellemző az etnikai koncentráció a térségben elhelyezkedő községeket a cigány gyerekek aránya szerint csoportosítottam. Az Encsi kis térség településeiből tizenötben egyáltalán nem, vagy csak egy cigány család lakik. Itt az iskoláskorú népesség csak igen kis része, 6,9%-a lakik. Ezek a települések egy kivételével mind 500 fő alatti apró falvak. A 14-ből 9-ben 200 főnél kevesebben élnek, ezekben a falvakban az iskoláskorú gyerekek száma sokszor csak 2-3 fő, de a 10 főt soha nem éri el. Erről a kilenc településről elmondható, hogy ha nem történik semmi változás, teljességgel fogynak népteledni.

7. táblázat Az Encsi kis térség községeinek csoportosítása a településen lakó általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Településszáma	Településekből 500 fő alatti lakos van
Nem laknak cigányok	6,9	14	13
„Kevés” cigány lakik (30 % alatt)	24,9	7	2
„Közepes” (30–60 % között)	29,0	16	9
„Sok” cigány lakik (60 % felett)	39,2	17	12
Összesen	100 (N=3632)	54	36

Forrás: A 2002. évi választási statisztikai összefoglaló.

Az a hét falu, ahol a cigány gyerekek aránya 30% alatti, kettőkivételével mind olyan nagyobb település, amely földrajzi elhelyezkedése miatt kivételshelyzetben van: határátelölő hely, a kis térségi központ közvetlen közelében, vagy a vasúti fővonal mellett helyezkedik el. Ezeknek a településeknek a többségében a kedvező forgalmi helyzetnek köszönhetően az elmúlt évtizedekben sem csökkent a lakónépesség, sőt nő.

vekedett. Ami a különböző társadalmi csoportok, a cigányok és nem cigányok térbeni elhelyezkedését illeti, az megfelelően, ami országos szinten is tapasztalható: cigánytelep és CS-házastelepeknek a legszegényebb cigánycsaládok, a falun belül elsősorban pedig a lehetősebbek.

A falutársadalmi összetételétől valóban vannak a 16 településnek a többségében, ahol az iskolás korú cigánygyerekek aránya 30–60% között mozog. Itt él az iskolás korú gyerekek 29 százaléka. Ezen településeknél többégső fokú központ volt, településen több, körzetközponti funkciókat ellátó intézmény működött, ennek köszönhetően az 1990-es évek elejéig a lakónépesség valóban csökkent, de a falutársadalmi megújulásra utal az, hogy ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével „megnyíltak” a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, akik általában a legrosszabb állapotban levő házakat tudják megvásárolni. Így megindul a falu gettósodása, ami a telekárak továbbeséséhez vezet. Jelenleg ezeken a településeken napjainkban hasonló folyamatok zajlanak le, mint amiről a nyolcvanas években azok a kutatók számoltak be, akik leírták az első etnikai gettó kialakulását a faluban.

A települések társadalmának változását tükrözi a szülők iskolaválasztása is. Az e településekre tartozó iskolatársulásokból a nem cigány, nem szegény szülők elvándorolnak, többnyire a kistérség központjába is költözik. Így a cigánygyerekek aránya az iskolában jelentősen nővekszik, a település iskolájából „cigányiskola” lesz.

Encs, a kistérség központjának iskolájában – a cigányok által súrlódott városrész két osztályos tagiskolájának kivételével – a cigánygyerekek aránya a kistérségi átlagnak alig több, mint a fele, (24,3%) ami jól jelzi mind a település, mind az iskolák kivétel helyzetét. A kistérségben a tanulók 7 százaléka, 323 fő tanuló a társuláson kívül. Az iskolatársuláson kívüli tanulók gyerekek két harmada Encs iskolájában tanul. Az egyik iskolában a tanulók 21 százaléka, a másikban a tanulók 11,1 százaléka iskolatársuláson kívüli tanuló. Az encsi iskolatársuláson kívüli településekről az encsi iskolák birtokos gyerekek száma összesen 199 fő. Figyelemre méltó, hogy ezek közül a tanárok csak öt tanulóról mondták azt, hogy véleményük szerint cigány.

A kistérségben élő, a lehetőségük szűkülése, az ingatlanok elérhetetelensége miatt magasabb státuszú településekre költözni nem tudó, nem cigány lakosság mobilizációját lenéslyét jelentő intézmény, az iskolai saját érdekeire való átalakításával természetleg gyerekszáma a mobilizációs hozzászükségnek vélt feltevélet, miközben a többségében cigány „esélytelenek” csoportját szegregálja. Ennek eredményeképpen az iskolák polarizálódtak. Kialakultak a „közönséges” iskolák, ahol a települési átlagnál alacsonyabb a cigánygyerekek aránya. Ezek be az iskolákban a nem cigány, nem szegény szülők más településekről is elhozzák gyerekeiket, abban nem megalapozatlan hitben, hogy ez az iskolai tudomást adó esélyt nyújtani gyerekeiknek. A „cigány” iskolákban többségében vannak azok a halmozottan hátrányos helyzetű, többnyire cigánygyerekek, akiknek továbblépési esélyt teremtő oktatás a mintakövetést nyújtó csoportjelenléténélkül, a jelenlegi oktatási rendszer struktúrájából eredő halmozódó problémák és konfliktusok mellett szinte lehetetlen. Ezzel a lakóhelyi egyenlőtlenségek ből adódó hátrány-az iskolarendszer által származó felerősített formában – átöröklődik a következő generációra.

A negyedik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol a cigányok tartották a lakóhelyi iskolás gyerekek aránya 60% feletti. Ezek azok a települések, ahol az etnikai

homogenizáció annyira előrehaladt, hogy a településen belül vannak a csónyabb és magasabb státuszú részek, amelyek örözik az egykori szegregált település részek, a „cígiánytelepek” nyomát. A cigányok a településen belül arányának növekedésével újabb szegregált részek alakultak ki, de napjainkra már gyakorlatilag az egész falu cigányteleppé vált. Ezeknek a településeknek a lakói mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külön csoportokhoz tartozókkal való érintkezésként mi ni mális és erősen hierarchizált, nin cse nek min ták, re fe ren ci a ként mű kö dö cso por tok.

A kis térségben is alig több, mint minden harmadik aktív korú (15-60 év közötti) felnőtt foglalkoztatott, de a gettóso dó településeken – azaz ahol az általános iskolás korú cigánygyerekek aránya 60% feletti – még rosszabb a helyzet: ezen a településen csak minden negyedik felnőtt foglalkoztatott! (Az aktív korú népesség 26,5%-a.) Ezek jele ntős része is csak kü lö n bö ző al kal mi mun kát vé gez, vagy a köz mun ka prog ram ban van hosszabb-rö vi debb ide ig fog lal koz tat va. A csa lá dok töb b sé ge csak se gé lyekből, al kal mi mun kák ből él. Az állan dó jö ve de lem mel ren del ke zők töb b sé gét a falu mű kö dését szol gá ló intézmények szemé ly ze te je lentik: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán dolgozók, amihez a valamivel szerencsésebb helyzetű falvakban még a boltban, kocsiban dolgozók is tartoznak. Gyakorlatilag az a személyzet, akik „üzemeltek” az adott szociális-etnikai gettót, ökre ndel kez nek min den forrás fe lett, az al ju tal maz zák a hű sé get és meg bíz ha tó sá got, vagy bün tet nek azok meg vo ná sá val. Ez a meg vo nás – ami több nyi re a se gé lyek re, köz hasz nú mun ka al kal mak ra gy ak ran uz so ra ka ma tra adott köl cső nö kre vo nat ko zik – az adott csálád tel je sel le he tet le nü lé sét je lent he ti. A források fe let ti ren del kez és az ok el osz tá sa fig ye lmen kí vül ha gy ja a for má lis jogi vi szo nyo kat, és kli ens – pa tró nus vi szo nyo kat ala kí t ki eb ben a pre modern vi szo nyo k kö zött meg re kedt térség ben.

E 17 tele pü lé sen, ahol az ál ta lá nos is ko lá ba já ró gy e re kek kö zött a ci gá ny nak mon dott gy e re kek ar á nya 60% fe lett van, a leg ma ga sabb a 15 é ven alu li ak ar á nya a la kó né pes sé gen be lül. E fal vak töb b sé gé ben, ahol vagy so ha nem is volt, vagy év ti ze dek kel ko rá bban meg szün tet ték, vagy le épít tet ték az so ci á lis és ok ta tá si intézmények je len tős részét, min den har ma dik la kos 15 é ven alu li. Az itt él ő gy e re kek nek, – akik nek az eg é sz sé g ü gyi ren d szert a vé dö nő je len ti, és akik nek leg na gy obb szük sé gük len ne az ó vo dai ne ve lés re há rom é ves ko ruk tól, de a z sű folt ság mi att csak a kö te le ző egy-két é vet töl tik az ó vo dá ban, és ha sze ren csé jük van az ál ta lá nos is ko la els ő é ve i ben még nem kell az is ko la kez dés hez al kal maz kod ni ké p te len busz já rat tal a szom széd tele pü lé sre utaz ni uk – csak a leg ala cso ny abb szín vo na lú és hi á ny os so ci á lis és ok ta tá si el lá tás jut.

A nyolc va nas évek vé g én az En csi kí térség ben még csak egy-két gettó so dott ap ró fa lu ról le he tett be szél ni, ma 17 tele pü lé sről, ahol a köz sé gek ben él ő ál ta lá nos is ko lás ko rú gy e re kek 39,2%-a a töb b sé gi társadalomtól tel je sen szeg re gált, gettósodott kö rü lé mé nyek kö zött él. De a gettó so dó tele pü lé sek kö zött már nem csak ap ró fal va kat ta lá lunk, ha nem na gy obb, 2000 fő fe let ti tele pü lé se ket is. Nem csak olyan tele pü lé se ket, ahonnan el vontak minden intézményt, hanem olyanokat is, amelyek alsó fokú köz pont ként szá mos in téz ményt tar tot tak fenn. Nem csak zsa k fal va kat, ha nem a fő út men té nel he lyez ke dö, vas út áll o má ssal ren del ke ző tele pü lé se ket is. Ebben a térség ben a gettósodás tele pü lé s na gy ság tól füg get len je len sé g lett, mind ki ter je dé sét, mind for má ját te kint ve tel je sen új, nem ér tel mez he tő a ko rá b bi falu – ci gá ny tele p, gettó so dott

apró falukategóriákban. A napjainkban erős etnikai koncentrációt mutató, gettósodó települések és azon települések között, ahol valaha nagyobb cigánytelep volt, igen erős átfedést találunk. Magyarország Történelmi Helységnévtára (1996) az alábbi településeken említi „Cigánytelepként” külterületi lakóhelyet 1944-52 között a vizsgált területen: Beret, Csenyéte, Detek, Encs, Fügöd, Fáj, Fulókercs, Szemere, Vizsoly. Az 1964-es telepfelmérés⁶ sze rint, amelyek korin du ló la kás fej lesz té sek nek és az eh he z kapcsolódó telepfelszámolásoknak volt az alapja, a kistérség települései közül az alábbi ak ban volt ci gány te le pi ház: Encs, Abaújkér, Abaújvár, Beret, Boldogkőváralja, Felsőgagy, Hernádcéce, Hernádpetri, Hernádvécse, Hidasnémeti, Ináncs, Krasznokvajda, Méra, Novajdrány, Szalaszend, Tornynosnémeti, Vilmány. Ha meg néz zük a két te le pü lé s sort, fel tû nik, hogy az 1964-es te lep fel mé rés be szá mos olyan bel ső -cse re há ti apró fa lu bele sem ke rült, ahol az öt ve nes évek ele jén még kül te rü le ti la kó t hely ké nt meg em lí tka ci gány te le pet. E te le pü lé sek csak ak kor ke rül tek el ő t ér be, ami kor a nem ci gány la kos ság el köl tő zé sét tá mo gat ta az ál lam a ked vez mé ny es la kás vá sár lá si hi te lek kel. A meg ü re se dő há zak vá sár lá sá ra fo lyó sí tan dó köl csön ott volt a leg gy a ko ribb, ahol az infrastruk tu rá lis be ru há zá sok el ma ra dá sa, a mun ka he lyek hi á nya mi at ta te le k á ra ka la cso nyak vol tak. Ezek a ház vá sár lá si ak ci ó k ál ta lá ban ta lál koz tak a településen élő lakosok migrációs törekvéseivel: a hátrányos helyzetű településen élő családok elköltözésé sokszor az OTP kölcsönrela kást vá sár ló ci gány családok „segítették”. A ház vá sár lá sok ál ta lá ban a ta ná csak ha t ha tó s tá mo ga tá sá val tör tén tek (Ha vas 1976, 1999; Berey 1990). Azt, hogy ezek ről a te le pü lé sek ről 1952-64 kö zött nem tûn tek el a ci gány csa lá dok, mi sem bi zo nyít ja job ban, mint hogy e te le pü lé sek kö zül két ő, Fáj és Csenyéte a nyolc va nas évek vé gé re get tó so dott te le pü lé s lett. Ugyanakkor a „telepfelszámolásba” bekerült települések többségében a szegregált kör nye zet egy ma ga sabb szín vo na lon, a Cs-ház as te le pek for má já ban de új ra ter me lő dött. Mindezzel arra sze ret ném fel hí vni a fi gyel met, hogy e get tó so dott te le pü lé sek ki ala ku lá sá hoz ak tí van hoz zá já rult az államszocialista rend szer te le pü lé s -, la kás -, és szociál poli ti ká jais.

A kilencvenes években az államszociál poli ti kai tá mo ga tá sá val si ke rült meg ő riz ni és „új já é pí te ni” az elő ző rend szer telepfelszámolási ak ci ó ja so rán lét re jött CS-ház as te le pet. Az egy vagy két he lyi sé ges CS-ház ak töb b sé gét le bon tot ták, és he lyük re na gyobb, töb b he lyi sé ges, de mi nő sé gé ben az elő ző höz ha son ló há zak épül tek. Ez zel a ci gány te le pek egy új ge ne rá ci ó ja épült ki, a „szocpolos telep”, amely leg alább újabb húsz évre biz to sít ja a ci gány csa lá dok szá má ra a te le pi lé tet.

Azokon a te le pü lé se ken, ahol a nyolc va nas évek ben a ci gány csa lá dok kö zött je len tős kü lö nb sé gek ala kul tak ki -, ame lyek nek egyik tér be li meg je le né se a nem ci gányo ké hoz ha son ló „koc ka há zak” „ren des ci gányok” kö ré ben való el ter je dé se volt -, a rendszervál tás után az el sze gé ny e dés, margi na li zá ló dás és en nek tér be ni meg je len é se ké nt a „szocpolos” há zak, e há zak ból álló ut cák meg je le né se, új ra a te le pü lé sen be lü l i „te le pek” kiala ku lá sa fi gyel het ő meg.

6 Az 1964-ben végzett telepfelmérést az Építésügyi Minisztérium vezette, a felmérés során azokat az épületeket tekintették „telepszervezőnek”, amelyek leg alább négy egy ség ből álló együt tes részt ké pe z tek, és amelyekben az élet kör ü l mé ny e ket elfogadhatatlannak í té l ték. A ci gány te le pi épü le tek szá má t te le pü lé sen ké nt köz li: Kertesi-Kézdi 1998: 297-312.

A nyolcvanas években ki-ala kult gettósodott aprófalvak és megmaradt nagyobb cigánytelepek adták a bázisát annak az inovációs folyamatnak, ami napjainkban is zajlik azokon a nagyobb lélekszámú, korábban körzetközponti funkciókat is ellátó településeken, amelynek eredményeképpen növekszik a gettósodott településrészek, és települések ezzel az itt lakó népesség száma. A szocializmus alatt a tanácsi igazgatási rendszerből adódnak a kormányzati döntések végrehajtói nem a települések, hanem a tanácsi körzetek voltak. A kedvezményes lakásvásárlásokról, a CS-lakások építéséről – és természetesen annak helyéről – mindig a körzetközpontban döntöttek. Ezzel a közös tanácsok direktívái is eldönthették, hogy mely falvakba koncentrálják a cigányságot. Eza „lehetőség” az önálló önkormányzatok megalakulásával megszűnt. A településetnikai összetételének befolyásolására, azaz a cigánylakosok beköltözésének megakadályozására alkalmazott megoldás az, amikor a településen lakók, esetleg az önkormányzatok megvásárolják a házakat a beköltözők előtt. Ebben a térségben sem a településen lakók, sem az önkormányzatok ezt márszűkössanyagi lehetőségeik miatt nem tudják megtenni. A volt szerep körüli települések és a körzetközpontok helyzétének közlekedését, pontosabban a volt tanácsi központok stá tusának romlását jól jelzik a jelentősen csökkenő ingatlanárak. A térség nagyobb, körzetközpontként a nyolcvanas években még magas presztízsű településeik közül számomra már nyitottá vált a szégyen, általában a cigánybeköltözők előtt. E beköltözések következtében van már olyan település is, ahol óvodában és iskolában nem csak az etnikai és szociális összetétel változott meg, hanem a gyerekszámnövekedése mára feladatellátását is nehezíti.

Összefoglalva elmondható, hogy a térségben a nyolcvanas évek közepéig karakterisztikus a területet érintő települések az akkor kezdődő gazdasági válsággal, a borsodi iparvidék teljes összeomlásával, a tsz-ek privátizálásával egy irányba kezdtek változni. A kilencvenes évek elejétől minden általánosan vizsgált településen ugyanazok a folyamatok játszódtak le: drasztikus mértékben csökkent a foglalkoztatottság, és a szelktív vándorlás felerősödésével a térségben szégyen, kvalifikálatlan, többségben cigánynépesség költözött. A minimális foglalkoztatottság és a népesség cserén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nem csak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete is változott meg. Minden településen a népesség ki-sebbség vagy a nagyobb része, vagy színteljes egésze a társadalmonkívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehetőségét biztosító iskolázatlanságból kikerült. Ezzel a szociális, etnikai és területi hátrányok egy olyan erős kombinációja jött létre, ami lehet lenné tesz minden fajta kitörést: nem csak a helyben való boldogulás lehetett leültel, de a „másodlagos ingatlanpiac”, az ingatlanárak halmaskülönbsége miatt szintel lehetett lenné vált az, hogy az ezen településeken rekedt családok elköltözésével javítsanak helyzetükön.

A területi hátrányok különösen súlyosvátoztak a van ki-ala kuló félben, amely egy idő után nem csak a gettósodó aprófalvakat, hanem a közelben levő, a körzete sítésből korábban profittáló, nagyobb településeket is hátrányosan érinti: az adatok azt bizonyítják, hogy ma már nem csak a térség aprófalvaira, hanem nagyobb lélekszámú, kedvezőbb forgalmi helyzetű településeire és a volt alsó fokú központokra is jellemző a gettósodás tendenciája. A térségben az etnikai gettósodás település nagyságtól független jelenség lett, és az itt található gettósodott települések többsége egyre inkább össze függötterületalkot. Így a vizsgált térségben lakók nem egy szerűen a lakóhely-

ükön belül élnek szegregált körülmények között, ha nem az egész település, sőt a gettósodó települések által dominált egész mikrorégió van elszigetelve a többségi társadalomtól. Ezzel a területi szegregációval egy, Magyarország eddigi történetében teljesen új formája jelent meg: a gettósodó térség.

Az eddigi elemzések alapján, - hasonlóan ahhoz, amit Wilson a munkanélküliek gettójaként írt le -, gettósodó térségről beszélhetünk akkor, ha az országosan jellemző képest elmenteskedő migrációs folyamatok játszódnak le, azaz a területhez tartózkodó települések összeségében növekedik a lakónépesség (1). Ezzel párhuzamosan 15 év alatt a kárány lakónépességben magasabb, mint az országos átlag (2), az etnikai koncentráció erősödik (3). A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete, az aktív korúak foglalkoztatottsága jelentősen elmarad az országos átlagtól (4) és mindezek a jelenségek egy-egy összefüggő területeseiben kiemelkedőek (5). Mindezen jelenségek együtt járása esetén beszélhetünk gettósodó térségről, olyan területről, ahol növekvő lélekszámú, cigány népesség által felülreprezentált, fiatalodó népesség a munka világából szinte teljesen kirekesztve él és ezek a hátrányok a szélsőségesen szegregált helyi iskolarendszeren keresztül generációk között is átöröklődnek.

Felvethető a kérdés, hogy a gettósodó térség, mint új szegregációs minitaz országban egyedi jelenség, vagy más holisztálunk ehhez hasonló területeket? A demográfiai és foglalkoztatottsági helyzet változását a népszámlálások adataiból országosan is lehet mutatni, de az etnikai koncentrációravonatkozóan 1992 után csak regionális szinten vannak adatok (Jankó–Kemény 2004b). Az etnicitásra vonatkozó, települési szinten is érve nyel, teljes körű országos adatok híján ezért azt nem tudjuk, hogy a gettósodó térség, mint új társadalmi jelenség, mint új szegregációs minitaz csak erre a területre jellemző, vagy az országban máshol is megtalálható. De a demográfiai és a foglalkoztatottsági adatok arra utalnak, hogy az ország más, első sorban a perifériális helyzetű településeiben nagy valószínűséggel már vannak, vagy kialakulóban vannak hasonló területek.

IRODALOM

- Ábrahám Á.–Kertesi G. (1996): A munkanélküli ségre gionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle*, 8–9.
- Auletta, K. (1982): *The Underclass*. New York: Vitage Books.
- Aradim. (1992): Tartósan munkanélküliek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1992 márciusában. *Munkaügyi Szemle*, 36.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 3.
- Berey K. (1990): A szociális követelmények meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey K.–Horváth Á. szerk.: *Esély nélkül*. Budapest: Vita.
- Bihari Zs.–Kovács K. (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek területi egyenlőtlensége az ezredfordulón. In Pritz P. szerk.: *A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 7–36.
- Durst J. (2000): „Nem az élet a gyerekek” Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*: távasz.

- Ha vas G. (1976): Fa lu ba fa lu vá nő ve ke dés – egy ki vé tel ről. In Ke mény I. szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ha vas G. (1999): A kis te le pü lé sek és a ro mák. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest: MTA.
- Ha vas G.–Liskó I.–Ke mény I. (2000): *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó.
- Ke mény I. (1972): A ma gyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1.
- Ke mény I.–Janky B. (2004a): Te le pü lé si és la kás vi szo nyok. *Beszélő*, 4.
- Ke mény I.–Janky B. (2004b): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat.
- Kertesi G. (1995): Ci gány gyere kek az is ko lá ban, ci gány fel nő tek a mun ka er ő pi a con. *Közgazdasági Szemle*, 42.
- Kertesi G. (2000): ci gány fog lal koz ta tás le épü lé se és szer ke ze ti át ala ku lá sa 1984–1994 kö zött. *Közgazdasági Szemle*, 47.
- Kertesi G. (2005): Roma fog lal koz ta tás az ez red for du lón. *Szociológiai Szemle*, 2: 57–87.
- Kertesi G.–Ké zdi G. (1998): *A cigánynépesség Magyarországon*. Budapest: Socio-Typo.
- Ko csis K.–Ko vács Z. (1999): A ci gány né pe ség tár sa da lom föld raj za. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 13–19.
- Kronauer, M. (1998): „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In Andress szerk.: *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. Aldershot: Ashgate, 51–76.
- La dá nyi J. (2004): Kör ze te si tés he lyett esé ly te rem tés Pro gram ok és ha tá ron át nyú ló egy ütt mű kö dés a le sz ka dó térsé gek fel zá r kó z ta tás á hoz. *Népszabadság*, augusztus 14.
- La dá nyi J.–Sze lényi I. (2002): Ci gány ok és sze gé ny ek Ma gyar or szá gon, Ro má ni á ban és Bul gá ri á ban. *Szociológiai Szemle*, 4.
- La dá nyi J.–Sze lényi I. (2004): *Aki re kesz tettség vál to zó for mái*. Budapest: Napvilág.
- Mingione, E.–Morlicchio, E. (1993): New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2.
- Solt O. (1998): Ci gány gyere kek az is ko lá ban. In Solt O.: *Összegyűjtött írások*. Budapest: Beszélő, 289–300.
- Spéder Zs. (2002): *Aszegénységváltozó arcai*. Budapest: Andorka Rüdolf Társadalomtudományi Társaság–Század vég.
- Szalai J. (1998): Ami a sze gé ny ség ben „régi” és ami „új”. In Szalai J.: *Uram! A jogaimért jötem!* Budapest: Új Mandátum, 55–66.
- Szalai J. (2002): A tár sa dal mi ki re kesz tő dés egy es kér dé sei az ez red for du ló Ma gyar or szá gán. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Szelényi, I. (1992): *A harmadik út? Polgárosodása vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Virág T. (2000): Tereptapasztalatok a cigánygyerekek kisiskoláiban. *Beszélő*: november.
- Virág T. (2005): Az et ni kai sze gre gá ci ó vál to za tai. In Baranyi B. szerk.: *Roma szegregációs folyamatok a cseréháti és dél-barányai kistérségekben*. Gondolat, 84–132.
- Wacquant, L. (1993): Urban Outcasts: stigma and division in the black American ghetto and the French Urban Periphery. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York, Vintage Books.